

РЕЗУЛЬТАТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОЇ СИСТЕМИ ТОВАРИСТВА ІСУСА У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

На основі ґрунтовної джерельної бази досліджено результати впровадження освітньо-виховної системи Товариства Ісуса у регіоні. Релігійно-освітня діяльність ордену єзуїтів була важливим складовим елементом історичних процесів, дала поштовх розвитку місцевої освіти, активізації релігійного та суспільно-політичного життя.

Ключові слова: Товариство Ісуса, релігійно-освітня діяльність, східнослов'янський регіон, освітньо-виховна система.

На основании значительной источниковедческой базы изучаются результаты введения образовательно-воспитательной системы ордена иезуитов в регионе в последней трети XVI – первой половине XVII ст. Религиозно-просветительская деятельность ордена иезуитов была важным составляющим элементом исторических процессов, подтолкнула развитие местного образования, активизировала религиозную и общественно-политическую жизнь.

Ключевые слова: Общество Иисуса, религиозно-просветительская деятельность, восточнославянский регион, образовательно-воспитательная система.

The results of Jesus Society's education system in the Region are analyzed on the basis of numerous historical data. The religious and the educational activities of Jesuit Order were the important element of the historical processes in the Region, which gave rise to the development of local education, activated the religious, social and political fields.

Key words: Jesus Society, religious and educational activities, East-Slavic Region, educational system.

Проблема освітньої діяльності ордену єзуїтів є важливим складовим елементом вивчення діяльності Товариства, католицької, православної, греко-католицької церков, дослідження процесу взаємовпливу та взаємозбагачення культур. Діяльність Товариства Ісуса в східнослов'янському регіоні здійснювалася в рамках політики римської курії, за дорученням папи римського. Однак єзуїти виявляли ініціативу в досягненні цілей. Орден, перш за все, виконував свої внутрішні завдання і застосовував способи поширення католицизму та освіти, які виходили за рамки традиційних в католицькій церкві, що дозволило йому досягти значних успіхів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. Величезне значення й складність проблеми полягає в тому, що досліджуваний регіон знаходиться на перетині культур та релігій. Їх взаємовплив і взаємопроникнення накладає свій відбиток на

історичні процеси, явища, закономірності як у минулому, так і в сьогоденні. Тому рішення проблеми має хитливий і дискусійний характер.

Велику увагу вивченню єзуїтства в означеному регіоні приділяли науковці Російської імперії XIX – початку XX ст. Вони досліджували діяльність Товариства в окремих землях краю, з'ясовували вплив ордену на аристократію, органи державної влади, православну церкву [1]. М. С. Грушевський, перебуваючи в еміграції, написав значну частину своєї роботи «З історії релігійної думки на Україні», в якій звернув увагу на діяльність Товариства [2]. Загальний тон досліджень радянських учених із релігійної тематики був негативним, особливо щодо ордену єзуїтів [3]. Найактивнішими зарубіжними дослідниками були представники католицької церкви [4]. Одна з таких робіт належить С. Обіреку, який спираючись на велику джерельну базу, відбиває всі напрямки діяльності

езуїтів на території Речі Посполитої у 1564-1668 рр. [5]. Дослідник унії А. Великий підкреслив значення релігійної полеміки навколо унії церков [6]. Закордонні світські дослідники Г. Бюмер та Ж. Губер приділили увагу впливові ордену на історичні події [7]. Однак вивченню результатів впровадження освітньо-виховної системи Товариства Ісуса у східнослов'янському регіоні дослідники приділили замало уваги. Останнім часом увагу українських дослідників привертає питання освітнянської діяльності Товариства [8]. Сучасна українська дослідниця Т. Шевченко всебічно вивчала освітнянську діяльність Товариства в українських землях [9]. Таким чином, історики збільшили кількість питань для вивчення, однак зосередили увагу, головним чином, на дослідженні лише окремих територій східнослов'янського регіону, де працювали єзуїти, й недостатньо уваги приділили саме результатам впровадження освітньо-виховної системи Товариства Ісуса в зазначений період.

Джерела з історії освітнянської діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в зазначений період – це архівні [10] та опубліковані документи, які дозволяють дізнатися про роботу ордену – це статут Товариства, правила навчальних занять (*Ratio Studiorum*), «*Magna charta*» [11]. Важливими є актові документи, приклади усної народної творчості [12]. Зазначені джерела дозволяють розкрити частину фактів щодо впровадження освітньо-виховної системи ордену.

Мета роботи – проаналізувати результати впровадження освітньо-виховної системи Товариства Ісуса у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII століття.

Результатом будь-якої навчально-виховної діяльності, насамперед, є кількість та рівень навчальних закладів, кількість учнів, які одержали освіту, якість їхніх знань, рівень вихованості й культури.

В останній третині XVI – першій половині XVII ст. ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні було створено систему домів, основна частина яких розташовувалася майже в 30 містах і містечках, а так само – в інших населених пунктах, у тому числі, сільській місцевості (наприклад, уже в 30-і роки XVII ст. єзуїти працювали у колегіумі с. Ляців) [13, с. 10; арк. 3-4 зв., арк. 5]. У всіх цих населених пунктах були школи та (або) колегіуми. Документи свідчать, що рівності між колегіумами не було, існували головні та підлеглі заклади [14, арк. 1-2]. Більшість східнослов'янських колегіумів зазначеного періоду були п'ятикласними, частіше 4-х, 3-х, 2-х класними, що дозволялося навчальним планом [15, с. 83]. Наприклад, Кам'янець, Берест, Фастів, Кросно, Бар, Переяслав, Ксаверів, Київ мали граматичні класи, класи поетики й риторики, а Новгород-Сіверський тільки граматичні й клас поетики [16, с. 149–150]. Найчастіше освіта учнів закінчувалася риторикою чи поетикою, навіть – граматикою. Наприклад, як у Гродненському колегіумі з 1625 року була відкрита школа

граматики, з 1633 року – поетики, а з 1645 року – риторики [17, с. 28].

Серед усіх католицьких навчальних закладів на території східнослов'янського регіону саме орден єзуїтів домогся найзначніших результатів у своїй освітній діяльності. Так, уже наприкінці XVI ст. на території українських земель на південно-східному напрямку місії ордену Ярославський колегіум став найважливішим освітнім центром. Згодом роль такого центру перейшла до Львівського колегіуму [18, с. 44, 70–74]. Успіхи Львівського колегіуму є найбільш важливими для ордену, тому що саме тут він тривалий час мав серйозний опір городян і влади, але врешті-решт досяг підтримки [19, с. 192–194]. Львівська братська й католицька школи склали поряд з іншими причинами конкуренцію єзуїтському колегіуму в місті [20, с. 136.]. У білоруських землях особливе місце займав Полоцький колегіум [21, с. 35]. Робота, проведена ордену у Полоцьку, призвела до того, що городяни почали купувати будинки поблизу колегіуму, а деякі вимагали вчителів-єзуїтів додому [22, с. 67]. Колегіуми створювалися в різний час, але відразу здобували популярність і могли задовольнити потребу населення в середній освіті.

Кілька переваг, які мали єзуїтські колегіуми перед іншими, дозволяли їм набирати велику кількість учнів [23, с. 531–534; 252]. Так, у Ярославському колегіумі в 1598 році навчалося до 600 осіб. У Луцькому колегіумі до 1609 року навчалося близько 150 учнів, а до 1627 року їхня кількість збільшилася до 200 [24, с. 64, 75–76]. У Львівському колегіумі за відкриття в перших трьох класах було 200 осіб, коли були відкриті вищі класи й кількість учнів до 1613 року досягла 500, а пізніше – до 700 і вище. У Кам'янецькому колегіумі на початку роботи було 180 учнів, а за відкриття вищих класів їхня кількість значно збільшилася [25, с. 449–450]. Єзуїтську школу в Пінську щорічно відвідували до 50 дітей [26]. В 1617-1518 рр. у Несвіжі навчалося 140 учнів, а у Полоцьку – 81 учень. Школи в Пінську нараховували близько 40 учнів [27, с. 55–56]. Загалом, протягом кінця XVI – першої половини XVII ст. у школах єзуїтів, розміщених на українських землях, навчалося близько 2,5 – 3 тисяч юнаків [28, с. 584], а за оцінками Т. Шевченко – 7 тисяч осіб [29, с. 151]. До кінця XVI ст. у двох єзуїтських академіях – Віленській і Краківській і дванадцяти колегіумах навчалося близько 5 тис. учнів, а до 1620 року у єзуїтських навчальних закладах Речі Посполитої – 10 тисяч [30, с. 150; 112]. Отже, кількість учнів єзуїтських закладів освіти була значною.

У регіоні були можливості для вивчення вищих курсів – філософії й теології. Єзуїтські клірики у Несвіжі вивчали риторикою вже в 1604 році (6 осіб, у 1632 їх було вже 37, а у 1652 – 53), філософію (у 1626 році було 32 особи, у 1641 – 50) і моральну теологію (у 1604 році – 31 учень). В Орші так само велося викладання цих курсів для мирських студентів. Єзуїтським клірикам у 1649 році викла-

дався курс риторики; курс моральної теології (в 1643 році – 45 осіб), курс філософії (в 1645 р. – 49 учнів). У 1646 році для світських студентів викла-дали філософію й у Пінську [31]. Багато студентів, імовірно, стали єзуїтами, проте викладачі скаржилися на непопулярність богослов'я серед учнів, тому що, на їхню думку, при роздачі церковних бенефіцій більше враховувалася служба при дворі, ніж рівень богословської освіти [32, с. 310].

Вихідці з регіону училися у Вільно й у папських колегіумах академічного типу за кордоном Речі Посполитої. За представленням Київського уніатського митрополита Й. Рутського, починаючи від 1615 року гарантувалася визначена кількість місць для завершення освіти студентами «грецького віросповідання»: по шість у Браунсберзі й Вільно, по два – в Оломоуці, Празі й Відні, по чотири – у Грецькому колегіумі Рима. Згаданими пільгами користувався, насамперед, Орден Базиліан і представники ієрархічної верхівки уніатської церкви – майбутні єпископи й митрополити. У кожному з колегіумів навчалася чимало українських юнаків поза квотою ще з перших років створення навчального закладу, наприклад, у Браунсберзі – з 1580 року, Грецькій колегії у Римі – з 1578 року, в Оломоуці – з 1578 р. [33, с. 584; 41, 117-119, 50, 160].

Орден мав сприятливі умови матеріального забезпечення своїх колегіумів. Насамперед, це допомога уряду Речі Посполитої та місцевих органів влади. Наприклад, 6 лютого 1609 року луцькі єзуїти самі попросили в короля привілей на будівництво будинку колегіуму зі звільненням його від усіх повинностей і домоглися свого. Полоцькі єзуїти одержали право побудувати млина [34, арк. 386; с. 66,75-76]. Король Сигізмунд III завжди допомагав ордену в складних ситуаціях [35, арк. 1-3; арк. 1-3; арк. 1-3; арк. 1; арк. 1-29; с. 15]. Тільки завдяки втручанню короля й заступників єзуїти зуміли домогтися свого у Львові. 24 червня 1608 року датований декрет київського воєводи С. Жолкевського щодо визначення радою міста Львова земельних ділянок колегіуму. Єзуїтам дозволялося купувати обрані ними будинки і розширювати свої володіння на визначені території [36, с. 192-194; 107]. Товариство забезпечували жертводавці. Наприклад, Анна Ходкевич дала ордену привілей на покупку земель для колегіуму в Ярославі [37, арк.4]. Товариство отримувала сплату за боргами. У 1627 році Г. Григорович відмовився від прав на своє спадкоємне володіння – фільварок Пельчиці, оскільки виплатити борг полоцьким єзуїтам на суму 5 000 польських злотих не зміг [38, арк. 1-3; с. 44]. Господарське керування в колегіумах знаходилося на високому рівні. Існували постійні форми реєстрації майна та звітності за нього, суворий нагляд за керуванням фінансами. Однак, не всі заклади були достатньо забезпеченими, про що свідчать скорочення навчальних предметів і викладачів, тому орден перерозподіляв доходи [39, арк. 1-5; арк. 7-34; с.197].

Єзуїтські школи здавалися найбільш стабільними і через свій високий рівень освіти й дисципліни,

безкоштовність, доступність, престижність, користалися попитом. Показником прогресивності освітньої системи в зазначену історичну епоху можна вважати можливість навчання представників усіх соціальних верств суспільства, конфесій і національностей в одній школі безкоштовно. У школах і колегіумах єзуїтів були такі елементи. Проте до освіти різних верств населення орден підходив специфічно. Єзуїти віддавали перевагу навчанням юних аристократів, які мали право в майбутньому зайняти місце в керуванні державою й державою [40, с. 203]. Тому нижні верстви населення регіону навіть не мали поняття про колегіуми: «А хто така, батьку, тая колегія? – А хто його, синку, знає! Мабуть сестра цариці або жінка якогось гетьмана» [41, с. 138].

Багатонаціональним був єзуїтський колегіум у Вільно. До кінця XVI ст. у Віленській академії одночасно навчалася до 700 студентів: «частково сини католиків, частково русинів, частково різного роду єретиків» [42, с. 177-178]. У 80-ті роки XVI ст. у Ярославі навчалися татарські юнаки, які перейшли в католицтво, троє з них були відіслані до папської семінарії у Рим в 1589 р. Головним контингентом учнів Оршанської школи були діти шляхти та єретиків. Жертводавці єзуїтів показували приклад, віддаючи своїх дітей у їхні школи. Так, Ганна Костко, княгиня Острозька, у 1610 році віддала до Ярославського колегіуму двох своїх синів і допомагала бідним студентам бурси. У Полоцьку православні мешканці, одержавши приклад воєводи М. Дорогостайського, який першим віддав у єзуїтське навчання двох своїх синів, і єпископа Ф. Рипінського, який віддав свого племінника, стали поповнювати ряди учнів цього навчального закладу [43, с. 57-65].

Проте незважаючи на сприятливі умови у Польській провінції вже у 30-і роки XVII ст. самі єзуїти спостерігали зниження рівня гуманітарних студій у своїх колегіумах. Єзуїти пояснювали це різними причинами: ігноруванням риторичної практики й складанням поетичних творів, нестачею кваліфікованих учителів, розривом зв'язків із Заходом, «сарматизацією» ордену в Речі Посполитій, зниженням рівня освіти у Західній Європі, утратою поваги до вчительської праці, погіршенням шкільної дисципліни, відступом від норм «Ratio studiorum» і відсутністю нових наукових напрямків і змін у царині освіти [44, с. 72, 75-76].

У єзуїтських школах і колегіумах членам ордену вдавалося навчати хлопчиків різних конфесій. Багато хто з православних чи греко-католиків ставав католиком. Однак і ті, хто залишився вірним православ'ю, сприйняли культурні традиції католицького виховання й освіти. Тому вони, досягши успіху в кар'єрі, поширювали ці традиції у суспільстві. Ці діячі часто відігравали важливу роль у культурі й суспільно-політичному житті своєї країни. Серед них були: історик Альберт Коялович, митрополит і педагог Петро Могила, гетьман Богдан Хмельницький, єпископ Йосафат Кунцевич, письменник і теолог Мелетій Смотрицький.

Альберт Коялович (1609-1677 роки) був випускником єзуїтського колегіуму міста Несвіжа. Серед його робіт особливе місце займає «Історія Литви», у якій автор значну увагу приділив вивченню діяльності ордену. Мелетій Смотрицький (1579-1633 роки) навчався у Віленській єзуїтській академії з 1601 р. Потім навчався в різних університетах Західної Європи. Йосафат Кунцевич (1580-1623 роки) – був учнем єзуїта Фабриція у Вільно. Єзуїтське навчання Кунцевича у Вільно продовжувалося близько 14 років і вплинуло на долю майбутнього єпископа [45, с. 75-81; 200-204, 208-210.]. Ієремія Вишневецький почав виховання у Львівській єзуїтській школі, потім учився за кордоном, а після повернення на батьківщину і в 1632 році прийняв католицизм. Князь Юрій Тишкевич також навчався в єзуїтів спочатку у Віленській академії, потім у Римі, а згодом вступив до ордену. На батьківщині він керував єзуїтськими колегіумами [46, с. 79, 91, 212.].

Думки істориків про те, де навчався Богдан Хмельницький, відрізняються. Майбутній гетьман навчався в єзуїтському колегіумі, але в якому – Львівському чи Ярославському? Польські історики вважають, що Хмельницький навчався спочатку в Київській братській школі, а потім у єзуїтському колегіумі міста Ярослава, де опанував польську й латинську мови, навчився турецькій мові, а, можливо, і французькій [47, с. 134]. За іншими даними – батько обрав для нього колегіум у Львові, де навчання тривало з 1609 (1610) до 1615 (1616) року, були успішно пройдені курси граматики, поезики й риторики, освоєні польська й латинська мови. Відомий один із його вчителів – Андрій Мокрський – доктор богослов'я. Ставши гетьманом, він домігся від польського уряду заборони діяльності єзуїтів. Єзуїти не долучили Хмельницького до католицизму, але навчили «володіти обличчям...», «вгадувати чужі помисли і привертати на свій бік...» [48, с. 47; 43-44; 144].

Відомо, що митрополит Петро Могила, був вихований у католицькому, можливо, єзуїтському колегіумі міста Львова [49, с. 191] і на усе життя залишився прихильником католицької культури [50, с. 75]. Діяльність Петра Могили мала величезне значення для підйому освітнього рівня й поживлення духовного життя. Діячі, які мали єзуїтську освіту, сприйняли освітню систему ордену, стали втілювати її, принаймні частково, в життя регіону.

Важко однозначно оцінити єзуїтські школи в Україні й Білорусії, які займали значне місце в культурному житті краю. Вони, без сумніву, сприяли обмеженню розвитку національно-культурних особливостей. Анонімний автор антиєзуїтського твору «Думка одного католика про єзуїтів» стверджував, що подальша перевага Товариства Ісуса у країні – це загибель Речі Посполитої. Цілі ордену не збігаються з інтересами нації, тому що єзуїти за національністю або іспанці, або італійці [51, с. 87]. З іншого боку,

засвоєння латинської мови й предметів, яким навчали в Європі, відкривало вихідцям із регіону шлях до західноєвропейської освіти. А після застосування цих мов у Києво-Могилянській академії вони перестали сприйматися як атрибути винятково католицько-протестантської освіти [52, с. 124].

Єзуїтські навчальні заклади ніколи не залежали від міської влади, вони були певною мірою автономними [53, с. 451]. На думку М. О. Кояловича, ніколи й ніде у світі учні й учителі колегіумів не мали такої сили. Учні під керівництвом своїх наставників тримали в руках владу міста, здатні були взяти фортецю, знести церкву, будинок, а потім спокійно сидіти над латинською граматиною [54, с. 107]. Відомі випадки, підтвержені документально, агресії учнів єзуїтських колегіумів проти православних мирян та установ [55, с. 247-248; 138-142].

До 1650 року майже вся вища освіта в Польщі знаходилася в руках ордену [56, с. 121]. Єзуїтська система освіти виросла на ґрунті схоластичної школи, мала з нею багато спільного, але не звільнилася від формалістичного характеру [57, с. 451]. Отже, єзуїтські колегіуми та школи становили цілісну шкільну систему [58, с. 216], а це наклало відбиток на всю освіту східнослов'янського регіону.

Орден усвідомлював ускладнення ситуації у регіоні й ставлення до нього в суспільстві. Він приготувався до повороту подій не на свою користь й перевіз велику частину майна за кордон, або в безпечні місця в Польщі до початку війни [59, с. 62-64]. Єзуїти залишили небезпечні міста (наприклад, Бобруйськ і Пінськ), але виїхали не всі. Багатьох залишили під заступництвом Радзивілів для догляду за домами [60, с. 143-144; 62-64]. Діяльність ордену викликала активне протистояння, перш за все, козацтва. Проект угоди Б. Хмельницького з польським комісаром містить умову про єзуїтів: «З іншими ченцями ми готові замиритися, а ці мають бути виключені з держави» [61, с. 47]. Єзуїтські будинки руйнували, захоплювали, передавали православної церкві, а з членами ордену розправлялися фізично. Острозький колегіум був зруйнований двічі [62, с. 50-57]. Власність ордену, наприклад, під містом Фастовом було передано Київському братському монастирю [63, с. 467-468]. Єзуїта Пінського колегіуму, А. Боболю, козаки катували, а потім убили (1657 р.) [64]. На той час нараховані 49 жертв серед єзуїтів. Проте війна тільки на час призупинила діяльність ордену у регіоні в повному обсязі, але не припинила взагалі. Деякі доми продовжували роботу. З 1648 до кінця 1650 тривало лихоліття для Ярославського колегіуму, коли його діяльності заважали постої й грабежі усіх військ, які виявлялися поруч. Деякі школи й резиденції тимчасово припиняли роботу. У серпні 1648 року Луцький і Острозький колегіуми були тимчасово закриті, єзуїти повернулися до Острогу наприкінці

1648, до Луцька у 1649 році, але знову залишили міста, остаточно повернувшись тільки після завершення воєнних дій. У Вінниці колегіум був відновлений тільки наприкінці століття. У Переяславі, Новгород-Сіверському, Києві колегіуми припинили існування [65, с. 115–147]. Отже, єзуїти продовжували роботу у деяких місцевостях та відновлювали її в інших землях регіону. Однак війна негативно вплинула її поступальний розвиток системи освіти ордену в регіоні.

Таким чином, Товариство Ісуса створило систему навчально-виховних закладів і організувало в них виконання певних завдань для реалізації своїх цілей. Західноєвропейська католицька програма освіти була успішно перенесена на східнослов'янський регіон. З усією своєю регламентованістю

вона була здатною до пристосовування. Проте вона не врахувала всіх місцевих умов і протягом досліджуваного періоду пристосовувалася до них, що накладало відбиток на її успіхи й невдачі, а це відбивалося на реалізації цілей ордену. І чим очевидніше це ставало єзуїтам, тим більш гнучкими ставали форми пристосовності. Однак цілком розвинутися до середини XVII ст. ця система в східнослов'янському регіоні не встигла, тому що не були створені академії. Перспективи подальших розвідок у даному напрямку: з'ясування причин невдач та наслідків реалізації системи освіти Товариства Ісуса у східнослов'янському регіоні, дослідження причин кризи громадянського миру в українських землях у середині XVII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дем'янович А. П. Іезуїти в Западній Росії (в 1569-1772 гг.) / А. П. Дем'янович // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1871, август. – С. 181–236; сентябрь. – С. 1–46; октябрь. – С. 250–279; ноябрь. – С. 40–86; – декабрь. – С. 40–231; Харлампович К. В. Западнорусские православные школы XVI – начала XVII вв. Отношение их к инославным / Константин Васильевич Харлампович. – Казань, 1898. – 524, LVI с.; Левицький О. І. Єзуїтська преподобиця: історичне оповідання / Орест Іванович Левицький. – Вінніпег: Українська видавнича спілка Б.Р.В. – 69 с.; Сушко О. Єзуїти в заведенню унії на Русі в доберестейській добі / Олександр Сушко. – Львів, 1902. – 80 с.; Викторовский П. Г. Западнорусские православные фамилии, отпавшие от православия в конце XV-XVII вв. – Вып. 1. / П. Г. Викторовский. – К. : Петр Барский, 1912. – 273 с.
2. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні // Грушевський М. С. Духовна Україна (збірка творів) / Упорядкування та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульянівського. – К. : Либідь, 1994. – С. 5–135.
3. Михневич Д. Е. Очерки по истории католической реакции (иезуиты) / Д. Е. Михневич. – М. : АН СССР, 1955. – 408 с.; Блинова Т. Б. Иезуиты в Белоруссии / Тамара Борисовна Блинова. – Минск : Беларусь, 1990. – 108 с.
4. Natoński B. Szkolnictwo jezuitckie w dobie kontreformacji / B. Natoński // Wiek XVII: Kontreformacja. Barok: Prace z historii kultury / Ed. J. Pelc. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. – S. 309–337; Krajcar J. Saint Josaphat and the Jesuits of Lithuania / J. Krajcar // Analecta – OSBM. – Roma, 1967. – (Jasaphatiana). – P. 75–81; Paluszkiwicz F. Mały słownik jezuitów w Polsce / F. Paluszkiwicz. – Warszawa : Bobolanum, 1995. – 262 s.; Poplatek J., Paszenda J. Słownik jezuitów artystów / J. Poplatek. – Krakow, 1972. – 209 s.; Blažejovskij D. Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and, in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576-1983) / D. Blažejovskij // Analecta OSBM. – Rome, 1984. – Vol. 43. – Series II. P. 41, 117–119; – Series I. – 50, 160.
5. Obirek S. Jezuci w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564-1668: Działalność religijna społeczno-kulturalna i polityczna / S. Obirek. – Kraków : Wydaw. WAM, 1996. – 416 s.
6. Великий А. Г. З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану / Атанасій Григорій Великий /2-е вид. – Львів : Місіонер, 1999. – Т. III. – 278 с.
7. Бёмер Г. История ордена иезуитов / Г. Бёмер // Орден иезуитов: правда и вымысел. Сб. / Сост. А. Лактионов. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – С. 7–260; Губер Ж. Иезуиты, их история, учение и практическая деятельность в сфере общественной жизни, политики и религии / Жуниор Губер. – СПб., 1898. – 320 с.
8. Ульяновський В. І. Історія церкви і релігійної думки в Україні : [навч. посібник]: у 3-х книгах. Кн. 2. Середина XV – кінець XVI століття / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.; Історія української культури. У 5-ти томах. – Т. II: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К. : «Наукова думка», 2001. – 848 с.; Історія релігії в Україні: в 10 томах. – Т. 2. – К. : Укр. Центр Духовної культури, 1997. – 376 с.; Ісасевич Я. Д. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи / Я. Д. Ісасевич // Україна XVII ст. Між заходом і сходом / Матеріали 1-го українського симпозиуму 13-16 вересня 1994 р. – К. – Венеція : «Артек», 1996. – С. 114–132.
9. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. / Тетяна Шевченко. – Львів : Свічачо, 2005. – 340 с.
10. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДАУ). Ф. 132. Листи державних, громадських, церковних установ України. Опис 1. Спр. 1; Лист головного генерала ордену єзуїтів Вітелезіуса Мутія із Риму до Магістрату м. Львова з подякою за добродійність і підтримку ордену. Оригінал. 21(11) 1616 р. Рим – Львів. Арк. 386; Спр. 35. Лист короля Сигізмунда III з Кракова до Магістрату м. Львова з вимогою не чинити перешкод в угодах між орденом єзуїтів і єврейською громадою відносно обміну земельних ділянок. Оригінал. 20 липня 1606 р. Арк. 1-3; Спр. 36. Лист короля Сигізмунда III з Кракова до Магістрату м. Львова з вимогою не чинити перешкод ордену єзуїтів в будівництві монастиря і костюлу. 3 грудня 1607 р. Арк. 1-3; Спр. 37. Лист короля Сигізмунда III з Кракова до Магістрату м. Львова з закликом допомогти ордену єзуїтів в будівництві костюлу і монастиря. Оригінал. 22 червня 1608 р. м. Львів. Арк. 1-3; Спр. 38. Лист короля Сигізмунда III з табору під Смоленськом до Магістрату м. Львова з нагадуванням про необхідність допомоги ордену єзуїтів у будівництві костюлу і монастиря. Оригінал. 31 грудня 1609 р. м. Львів. Арк. 1; Спр. 997. Листи коронного підчашого Собеського Якова із Львова і Жовки до священника-єзуїта Зборовського в справі похорону і спадщини батька Зборовського. Оригінали. 5 липня, 22 липня 1637 р. Арк. 1-3; Ф. 140. Документи про католицькі монастирі, костюли та окремі парафії на території Польщі, України, Білорусії і Литви. Опис 1. Спр. 12. Привілеї Ходківичевої Анни колегії єзуїтів на купівлю земельних ділянок у Ярославі 1653 р. Арк. 4; Спр. 111. Листи головної і провінціальної колегії єзуїтів до Львівської Колегії в справах уставу ордену єзуїтів 1596-1760 рр. Арк. 2-25; Спр. 123. Листи головної колегії єзуїтів ректорам колегії в Ярославі з різних питань. Арк. 1-2; Спр. 200. Каталог архівних документів колегії єзуїтів в с. Ляшів. Арк. 3-4 зв. Арк. 5; Спр. 234. Королівські привілеї з 1356, 1372 рр. декрети, акти королівської комісії та інші документи про застосування монастиря і костюлу ордену єзуїтів у Львові та його фінансово-господарську діяльність. Витяги земських і громадських актових книг 1603-1820 рр., м.

- Львів. Арк. 1-29; Спр. 297. Реєстри майнових документів за 1604-1758 рр. колегії єзуїтів св. Івана в м. Ярославлі. Арк. 1-5; Спр. 298. Реєстр майнових документів за 1545-1743 рр. колегії єзуїтів св. діви Марії в м. Ярославлі. Арк. 7-34.
11. Лойола И. Устав Общества Иисуса / Игнатий Лойола // Андреев А.Р. История ордена иезуитов в Российской империи: XVI - начало XIX в. – М. : Русская панорама, 1998. – С. 248–253; Ratio Studiorum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://admin.wyuk.edu.hk/documents>. – Заголовок з екрану; «Magna charta» (булла римського папи Павла III) // Орден иезуитов: правда и вымысел. Сб. /Сост. А. Лактионов. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – С. 531-534.
 12. Запис у львівській гродській книзі декрету київського воєводи С. Жолкевського від 24 липня 1608 р.; Лист А. Болоньєтті кардиналові. 1583 р., червня 25, Краків // Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – поч. XVII ст.: 3б. док-в і мат-в). – К. : Наукова думка, 1988. – С. 192–194; 78-79, 84; 72; Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Братському монастиреві сіл Ксавери, Мухойди, Плисецьке, Чорногородк і Сарановичі, Обиходи і Базар. 1656, січня 9(19). Чигирин // Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич; Відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 467-468; Скарга вірменської громади на вірменського католицького єпископа і єзуїтську колегію // Соціальна боротьба в місті Львові в XVI - XVII ст. Збірник документів / Під ред. Я. П. Кіся. – Львів: ЛДУ, 1961. – С. 247-248; Жалоба луцких православних шляхтичей і мешчан на іезуитов, студентів і служителів луцкого іезуїтського колегіума. 11 августа (нов. ст. 21) 1634 г. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. – М.: АН УССР, 1953. – Т. 1. – С. 138–142; Приказки і прислів'я козацької доби // Історія української школи та педагогіки: [Хрестоматія] / Уклад. : О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2005. – С. 138.
 13. Папазова А. В. Релігійно-освітня діяльність ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02 – «Всесвітня історія» / А. В. Папазова. – Донецьк, 2008. – С. 10; ЦДІАУ у Львові. Ф. 140. Оп.1. Спр. 200. Арк. 3-4 зв. Арк. 5.
 14. ЦДІАУ у Львові. Ф.140. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 2-25, Спр. 123. Арк. 1-2.
 15. Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 83; Ratio Studiorum [Електронний ресурс].
 16. Шевченко Т. Вказ. праця. – С. 149–150.
 17. Левицький О.І. Вказ. праця. – С. 28; Єзуїти на Беларусі. Цнтры єзуітаў. Городня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jesuits.at.tut.by/missions/garodnia.html>. – Заголовок з екрану.
 18. Сушко О. Вказ. праця. – С. 44, 70-74.
 19. Запис у Львівській гродській книзі... – С. 192-194.
 20. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVII ст. / Ярослав Дмитрович Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 136.
 21. Блинова Т. Б. Іезуїти в Белоруссии. – С. 35.
 22. Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 67.
 23. «Magna charta»... – С. 531–534; Лойола И. Устав... – С. 252.
 24. Харлампович К. В. Вказ. праця. – С. 64, 75-76.
 25. Грушевський М.С. Історія України – Русі: в 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. – К. : Наукова Думка, 1991. – Т. 6. – С. 449-450.
 26. Монумент с чертами ренессанса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pinskihistory.by.ru/Book/30.html>. – Заголовок з екрану.
 27. Блинова Т. Б. Іезуїти в Белоруссии. Роль иезуитов в организации образования и просвещения / Т. Б. Блинова. – Гродно, 2002. – С. 55-56 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hists.narod.ru/doc/blinova.pdf>. – Заголовок з екрану; Єзуїти на Беларусі. Цнтры єзуітаў. Пінск [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jesuits.at.tut.by/missions/pinsk.html>. – Заголовок з екрану.
 28. Історія української культури. В 5-ти томах. – Т. II. – С. 584.
 29. Шевченко Т. Вказ. праця. – С. 151.
 30. Ульяновський В. І. Історія церкви... – Кн.2. – С. 150; Харлампович К. В. Вказ. праця. – С. 112.
 31. Єзуїти на Беларусі. Цнтры єзуітаў. Ворша [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jesuits.at.tut.by/missions/vorsha.html>. – Заголовок з екрану; Єзуїти на Беларусі. Цнтры єзуітаў. Нясвіж [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jesuits.at.tut.by/missions/niasvizh.html>. – Заголовок з екрану; Беларусі. Цнтры єзуітаў. Пінск [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jesuits.at.tut.by/missions/pinsk.html>. – Заголовок з екрану.
 32. Natoński В. Op. cit. – С. 310.
 33. Історія української культури. В 5-ти томах. – Т. II. – С. 584; Vlažejovskij D. Вказ. праця. – Р. 41, 117-119; 50, 160.
 34. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 132. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 386; Харлампович К. В. Вказ. праця. – С. 66, 75-76.
 35. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 132. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1-3; Спр. 36. Арк. 1-3; Спр. 37. Арк. 1-3; Спр. 38. Арк. 1; Ф. 140. Оп.1. Спр. 234. Арк. 1-29; Ковальчук Я. Єзуїти / Я. Ковальчук. – Харків, 1930. – С. 15.
 36. Запис у львівській гродській книзі... // Боротьба... – С. 192–194; Paluszkiewicz F. Op. cit. – S. 107.
 37. ЦДІАУ у Львові. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 4.
 38. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 132. Оп. 1. Спр. 997. Арк.1-3; Блинова Т. Б. Іезуїти в Белоруссии. – С. 44.
 39. ЦДІАУ у Львові. Ф.140. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 1-5; Спр. 298. Арк. 7-34; Бёмер Г. Вказ. праця. – С. 197.
 40. Губер Ж. Вказ. праця. – С. 203.
 41. Приказки і прислів'я козацької доби // Історія української школи та педагогіки... – С. 138.
 42. Історія релігії в Україні: У 10 томах. – Т.2. – С. 177-178.
 43. Харлампович К. В. Вказ. праця. – С. 57-65.
 44. Шевченко Т. Вказ. праця. – С. 72,75-76.
 45. Kгајсар J. Saint Josaphat... – Р. 75-81; Дем'янович А. П. Вказ. праця. – декабрь. – С. 200-204, 208-210.
 46. Викторовский П. Г. Вказ. праця. – С. 79, 91, 212.
 47. Иоанн Грозный. Хмельницкий. Потемкин. Суворов. Скобелев / Сост «ЛИО Редактор». – СПб. : «ЛИО Редактор» и др., 1989. – С. 134.
 48. Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В.А. Смолій, В. С. Степанов. – К. : Либідь, 1995. – С. 47; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Іван Петрович Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – С. 43–44; Меріме П. Богдан Хмельницький / П. Меріме // Боплан Г. Опис України / Пер. з фр., прим. і передм. Я. І. Кравця. – Львів : Каменяр, 1990. – С. 144.
 49. Історія України в особах: литовсько-польська доба. – К. : Україна, 1997. – С. 191.
 50. Грушевський М. С. З історії релігійної думки... – С. 75.
 51. Блинова Т. Б. Іезуїти в Белоруссии. – С. 87.
 52. Ісаєвич Я. Д. Освітній рух... – С. 124.
 53. Грушевський М. С. Історія України – Русі. – Т. 6. – С. 451.
 54. Харлампович К. В. Вказ. праця. – С. 107.

55. Скарга вірменської громади... – С. 247–248; Жалоба луцких православних шляхтичей... – С. 138–142.
56. Бёмер Г. Вказ. праця. – С. 121.
57. Грушевський М. С. Історія України - Русі. – Т.6. – С. 451.
58. Великий А. Вказ. праця. – Т. III. – С. 216.
59. Демьянович А. П. Вказ. праця. – ноябрь. – С. 62-64.
60. Poplatek J., Paszenda J. Op. cit. – S. 143–144; Демьянович А. П. Вказ. праця. – ноябрь. – С. 62–64.
61. Проект угоди Богдана Хмельницького з польськими комісарами. 1649, лютого (14) 24. Переяслав // Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. / Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатію. Серія I. – К. : «Альтернатива», 1998. – С. 47.
62. Левицький О. І. Вказ. праця. – С. 50-57.
63. Універсал Богдана Хмельницького... // Документи Богдана Хмельницького... – С. 467–468.
64. Апостол Полесья Андрей Боболя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pinksistory.by.ru/Book/11.html>. – Заголовок з екрану.
65. Шевченко Т. Вказ. праця. – С. 115–147.

Рецензенти: д.і.н., проф. Є. Г. Сінкевич, к.і.н., доц. Н. В. Шевченко.

© Папазова Анжела Василівна, 2011

Стаття надійшла до редколегії 01 липня 2011 р.